
Бојан Б. Димитријевић

„ОДМЕТНИЦИ” И „ОСЛОБОДИОЦИ”

Прогон остатака Југословенске војске у отаџбини у ваљевском крају,
у другој половини 1945. године

Још дуго иза званичног краја Другог светског рата подручје Србије било је немирно због сталне активности оружаних противника нове власти. Групице припадника Југословенске војске у отаџбини, или једноставно „четници”, крећу се по терену и чине га несигурним за активности комунистичких власти. Наша намера је да укажемо на интензитет војно-полицијске акције коју спроводи Југословенска армија, Корпус народне одбране Југославије и Одељење за заштиту народа против „одметника”, који су врвели на терену западне Србије. У овом случају ваљевског краја. Архивски фондови 4. крајишке дивизије ЈА који су сачувани за период до краја 1945. године су основ приче која следи. Верујемо да ће подаци презентирани у овом тексту бити од изузетне важности за боље тумачење послератне свакидашњице ваљевског краја, која је била оптерећена акцијама „одметника” и контрамерама „ослободилаца”. У историографији та је чињеница регистрована само узгред и без детаља, и само доба око новембарских избора 1945. представља познат и описан историјски период. Активност остатака ЈВУО који су у ваљевски крај дошли иза пораза и страдања на Сутјесци маја 1945. (али и оних који су у току повлачења били враћени у матични крај да одржавају организацијски ниво), била је велика и представљала је епилог њиховог четворогодишњег постојања. У томе је и значај презентирања истраженог, јер се тиме описује период који је за једну друштвену групу био завршни, а за другу почетни на српској историјској сцени.

Прве недеље јула у западну Србију стигла је 4. крајишка НОУ дивизија. Њене бригаде сместиле су се у градове западне Србије која је почела да врви од припадника разбијене ЈВУО, који су се враћали у своје родне крајеве или, једноставно, крстарили у области Дрине. Команда ове дивизије са приштапским јединицама и некаквом подофицирском школом сместила се у само Ваљево, а ту је била и 11. крајишка

НОУ бригада. У Шабац је дошла 8. крајишка НОУ бригада, а ту је до 1. августа била и Артиљеријска бригада ове дивизије, када је и она предислоцирана у Ваљево. У Горњи Милановац сместила се 6. крајишка НОУ бригада, а 4. крајишка дивизија, под командом партизанског пуковника Петра Вујновића и политичког комесара мајора Душана Дозета добила је у надлежност бригу о територији која је обухватала западну Србију од Дрине на западу до београдских посавских села, обронака Космаја, Рудника и Мораве на истоку.¹ У зони одговорности ове дивизије налазиле су се и јединице Корпуса народне одбране Југославије, и то 2. бригада 5. српске дивизије Народне одбране, са седиштем у Ваљеву. Ова јединица је настала 27. новембра 1944. године од мобилисаних бораца и људства Ваљевског војног подручја. Месец дана доцније, 23. децембра, од ове јединице настала је 2. бригада, која је у време оснивања имала око 2740 припадника расутих по ваљевском, шабачком, ужичком и чачанском крају.² Јединице 2. бригаде образовале су смене које су стражариле на Дрини и мотриле да са босанске стране пређе што мање Михаиловићевих бораца. По доласку 4. крајишке дивизије, посао кнојевцима ће бити олакшан: и припадници крајишких бригада укључиће се у мотрење Дрине у сменама, а сви ће заједно, разбијени на чете, водове, групе и заседе посести и ваљевски крај као и друге пределе западне Србије. У ваљевском крају од снага 2. бригаде КНОЈ-а био је 1. батаљон чија је прва чета давала обезбеђење Војнотехничком заводу Вистаду у самом граду; друга чета је поседала Лајковац а њени водови били су и у Боговађи и у Славковици; трећа у Брежђу („Бријежђе” како су говорили и писали ослободиоци) и, коначно, четврта чета била је у Бранковини са водовима распоређеним код среских одељења Озне у Каменици и на Убу.³ Овим предислоцирањем Крајишника у Ваљево настао је проблем смештаја трупа, па је наређено да се логор осуђеника на принудни рад, у коме је било 1050 људи, до 27. јула 1945. године измести из Ваљева и тако направи простор за становање јединицама ЈА. У Ниш је упућено 700, а у Пожаревац 350 ових логораша, и тако је било могуће смештање и артиљеријске бригаде 4. дивизије, а и комотнији живот за све јединице у вароши.⁴

Убрзо после доласка 4. крајишке дивизије њене извиђачке јединице почеле су да крстаре тереном у потрази за „четничким бандама”, „одметницима” и „реакцијом”. Извиђачке чете 4. дивизије и 11. бригаде нашле су се у заседама на Маљену, Повлену и Медведнику, а извиђачи 6. бригаде мотрили су на Качер. Пошто су Крајишници знали са ким имају посла, то је наређено да овакве заседе буду држане у потпуној тајности. Из њих је ваљало контролисати поверене рејоне. Потерна одељења облачена су у сељачка одела, са оружјем склоњеним у торбице

1 Архив Војноисторијског института, (А ВИИ), фонд НОБ-а, к. 771 А, 8-3.

2 Милан Боројевић, Титови граничари, стр. 371-372.

3 АВИИ, ОБ, к.771А, 36/3/3 и 4-1/4.

4 Исто, к.771А, 23/2/3 и к.772А, 10/2.

и покривеним оделом. Скидање ознака ЈА за време потера и потраге било је дозвољено и препоручљиво, а команданти се нису либили да наређују својим борцима да се облаче у „женска одела”.⁵

У свом првом оваквом извештају по доласку у Ваљево, команда 11. бригаде оценила је стање на подручју Ваљева овако: „Народ на подручју Ваљева је наш, воли и помаже нас. Народ је изгубио свако поверење у четнике. Подршку реакција још има у неким старијим људима и у фамилијама које су крвно везане за непријатеља. Анти-државни елементи, јатаци, четници сваки дан губе поверење у народу, мање су опасни, нису активни. Свој рад прикривају или свде на уски круг људи. Пропаганда коју шире четници и њихови јатаци постаје неуспешнија...”⁶

Према проценама органа Југословенске армије број Михаиловићевих активних и наоружаних бораца на територији ваљевског, колубарског, подгорског, тамнавског и посавског среза износио је око 50%. И овај ће са променама отприлике остати константан и у наредним месецима 1945. године. Равногорци су били наоружани пушкама, немачким шмајсерима, руским шпагинима са добошем, енглеским пушкомитраљезима и оним што су одраније носили са собом, или што су у свом кретању по терену отимали од припадника нове власти. Муниције никад није било мање, а извор снабдевања била је такође нова власт и јатаци, ређе. Главне личности равногорске организације били су, свакако, они који су били још од Сјенице новембра 1944. упућени у овај крај и они су са својим пратњама чинили компактно језгро, којима ће се у другој половини да прикључују они који буду успели да се пробију од Дрине, или они који су дезертирели из Титове војске. На челу ових група били су поручник Милић Бошковић, командант Ваљевског округа ЈВУО, Богољуб Танасијевић Боца, потпоручник Марко Котарац „опасан тип”, резервни потпуковник Војислав Бранковић, Исајло Пиваљевић, Михајло Павловић, капетан Смиљанић, Вукоман Прокић, Милосав Николић „Ђоса”...⁷

Власти: Озна, КНОЈ, Народна милиција и 4. дивизија ЈА располагале су тачним и потпуним списковима ових група. Премда је састав група био мален, захваљујући чињеници да су то били људи из ваљевских села који су били познати у рејону својег кретања и да су повереници и симпатизери нове власти радили свој посао, власти су врло брзо имале тачне податке о „одметницима”. Подаци су детаљно описивали и тип наоружања појединих равногораца, а понекад и број метака код сваког од њих. Међутим и поред тачне информисаности нове власти чекало је доста проблема у јесени која је предстојала.

5 Исто, к. 771А, 25/2/3.

6 Исто, к. 771А, 8/3.

7 Љубо Поповић, Велика игра са Дражом Михаиловићем, Београд 1971. (право име аутора: Милован Пејановић), стр 6-7. Књига о Дражи, ур. Р. Кнежевић, том II, Виндсор, Канада 1956. стр. 219 и АВИИ, НОБ, 772А, 9/3.

Кнојевци су око 20. јула држали заседе на Маљену и Дивчибарама, јер су вести говориле да се (потпуковник) Никола Калабић са својом групом од 50 људи са „20 стројница” кретао ка ваљевском крају. Припадници Народне милиције држали су у исто време заседе у патролама око Ваљева, у коме је тих дана регистровано бацање летака откуцаних на машини. Извештаји 11. бригаде говорили су да је виђено 15 четника у Вујиновачи где су „пјевали пјесме краљу и манифестовали против избора” и претили неистомишљеницима. Сутрадан су на том месту поставили оне заседе које нису ухватиле ноћне „пјеваче”. Патроле 11. бригаде налетеле су 29. јула код Мионице на деветорку равногораца, али и овде су потера и претрес терена били неуспешни. Петнаест заседа које су 29. и 30. августа организоване од извиђачке чете 11. бригаде такође нису откриле ништа, и констатовано је да су се „четници сакрили”. И тројка четника која се појавила у Бранковини у следећој ноћи 30. на 31. август није ухваћена, мада су потерна одељења била покренута.⁸

И август није донео смањење оваквих догађаја, јер је 8. августа виђено десет бораца потпоручника Котарца у Козличићу и Грабовици и следећих дана у покрету за Раћево Село. Извештаји су говорили да је ова група досад оперисала у мањим целинама, а да је у овој прилици виђена по први пут заједно. Од 10. до 12. августа делови 11. крајишке вршили су претрес терена на Повлену и Медведнику ловећи Вукомана Прокића. Извештај је закључивао да су се трагачи „пресвлачили у цивилна одјела. Маскирали су се као четници али то, није дало никакав успјех.” Неуспех ових потера може се објаснити и кроз констатацију коју су записали органи 6. крајишке бригаде у ово исто време. Сељаци на које су наилазили крајишки потерници „бране четнике са ријечима зашто да се бијемо кад смо сви Срби?”, и зато је сакривање и јатачка мрежа била успешна. још више, повереницима нове власти је на све начине ометан рад. „Батинају наше симпатизере и агитују за краља Петра.”⁹

Средином августа било је у Бранковини и Грабовици по десетак четника, а како примећују извештаји, највише их је било у козличићу и Раћевом Селу. У подгорском срезу, опет, „највећа подршка за четнике” била је у Осладићу, Причевићу, Суводању и Балиновићу. У овом крају, тачније Лопатању код Осечине, тих дана ваљевско опуномоћство Озне идентификовало је и тридесетак равногораца на челу са капетаном Смиљанићем, за кога се у органима власти дотад није знало да је на терену: „о коме се ништа сигурно није чуло од зимус (можда се успешно крио)”.¹⁰

И у августу су извиђачке чете дивизије и 11. бригаде из Ваљева биле потпуно ангажоване на теренима Повлена, Маљена, Медведника, у

8 Исто, к. 772А, 15/3, 20/3.

9 Исто, к.772А, 37/3.

10 Исто, к. 772А, 9/3

правцу реке Колубаре и по Качеру. Међутим констатован је слаб рад ових извиђачких чета које су према оцени команде дивизије биле „неодговарајуће по војничкој спреми”. „Уложено је доста труда и воље... Није било неких већих успјеха у хватању и уништавању... употребљавана су многа лукавства, потјере, засједе и остало.” У та лукавства убрајано је пресвлачење у „четничко одјело без петокраке имитирајући дугу косу...” Једини успех ових потера и заседа је било убиство наредника Светомира Маричића на Повлену.¹¹

Команда 4. крајишке дивизије је овако оценила стање у својој територији: „Рад наше територијалне об. (обавештајне) мреже се поправља али још увек има недостатака и потешкоћа... Ради успешнијег гоњења четничке банде неопходно би било да се тај рад још боље повеже. И ако ми одржавамо везу и са Народно одбраном, милицијом, Озном ипак би по нашем мишљењу требало то још чвршће повезати и тај рад боље координирати... Чест је случај да јединице милиције у опште незнају те знаке на терену и долази до сукоба... У селу Крчмару срез Ваљевски има у милицији Мића Симовић, а исти има брата у четницима Радована Рацу Симића. Ухваћени дезертер Бранислав Божић прије одласка у четнике био је војни бегунац са сремског фронта када се пријавио распоређен је у милицију из које је побегао у шуму, а и сада се налазе у милицији неки који су се заједно с њим крили.”¹²

Исказима свих до тада ухваћених четника и дезертера је утврђено да њих издржавају њихове породице. Породице су представљале и јатаке и обавештајце. Хладнији дани који су се очекивали, упућиваће одметнике све више и више на њихове породице и у том правцу је ваљало предузимати мере и сакупљати доказе за јатаке. Тек са у потпуности компромитованом и доказаном мрежом могло је да се предузме онемогућавање на терену. Констатовано је и ојачавање делатности „четничке банде”: „То је настало што им је успјело да се из Босне пребаце неки дијелови, а вјероватно и у вези политичке ситуације, која је настала припремама за изборе.” Циљ је био, између осталог, „да се што више реакционарних елемената убаци у гласачке спискове”. Стање по срезовима било је следећа:

– Посавски срез: има 5 четника под вођством Михајла Павловића и чија се делатност у масама не осећа. Ова група креће се у селима: Пироман, Лончаник, Бровић, Трстеница, Грабовац. „Реакција у полиједње вријеме је активнија. Служи се разним лажима као Тито не мисли добро Србима као Хрватима, да у Босни и Херцеговини на власти има усташе, да хапсе многе Србе.”

– Тамнавски срез: има 20 четника и дезертера који се крећу у две групе и самостално. Прва група Љубомира Бербера креће се у Врховинама, Чучугама, Докмиру, Тврдојевцу а понекад и у суседном срезу. Друга група потпоручника Душана Милићевића кретала се у Памбуко-

11 Исто, к.773, 9/1.

12 Исто, к.773, 33-2/1.

вици, Шарбаиана, Новацима, Такову, Зуквама, Кожуару и Бањанима. По овом извештају: „На овоме срезу масе су наше и реакција има мало успјеха. То се најбоље види на сеоским конференцијама, гдје многи сељаци нападају и одузимају право гласа онима који нису заслужили да имају право гласа. Реакција у вези одузимања старог жита говори: „сада вам одузимају старо а кад приспије ново одузеће и њега.”

– Подгорски срез: у овоме срезу било је 9 четника одраније и група од око 20 равногораца коју је предводио капетан Смиљанић. Овде је 24. августа „на цести која води из села Ребељ за Повлен у селу Вујиновачи” један четник у заседи убио једног милиционера, а 26. је Смиљанићева група избегла испред потере 4. дивизије и Озне а у ноћи 27. на 28. један наоружани комунистички симпатизер је пребијен на Пашиној равни. Појава капетана Смиљанића је погоршала ситуацију у овом срезу. „Реакција се прилично осилила и јавно на зборовима и конференцијама долази до четничких повика”. Ипак, амнестија је овде имала највише успеха и сви дезертери су се пријавили властима.

– Ваљевски срез: у њему има 27 четника и дезертера који се крећу у четири групе а понеки и самостално. Група потпоручника Котарца кретала се по Бранковини, Златарићу и Попучкама. Група Животе Митровића кретала се по Козличићу, Раћевом Селу, Грабовици и Котешици. Трећа група под Живорадом Трипковићем (који се предао Озни) креће се у Бабиној Луци, Попучкама, Горићу, Словцу и Лозници. Четврта група Вукомана Прокића крила се по ребељској општини а пребацивала се и ка Косјерићу. Неколико других официра ЈВУО у ово време крило се по селима самостално. За стање „реакције” у овом срезу није остављено сведочанство.

– Колубарски срез: у тренутку писања овог извештаја овде је било осморица Михаиловићевих бораца, подељених у две групе: једну коју је водио поручник Милић Бошковић и која се кретала у селима Горњи Лајковац, Брежђе, Планиница, Осеченица, Рајковић и ван среза, а другу групу је водио Исаило Пиваљевић и која се кретала на Дивчибарама, Крчмару, Голупцу, Паунама и Шушеоки. Тројка Богољуба Танасијевића била је разбијена, а неки други равногорци су се крили по селима где су им биле куће.¹³

Као што су и документи 4. дивизије сведочили, већина расутих равногораца крила се у околини својих родних села и то добро показују горе наведени подаци.

У ово време упућена је и једна самокритика од стране 4. дивизије својим бригадама: Дешавало се да њихови припадници „хапсе сељаке из било којих разлога. Хапсили су их на темељу чувења од разних људи да су четнички јатаци, народни непријатељи, итд.” Команда дивизије је упозоравала своје потчињене да без убедљивих доказа не хапсе осумњичена лица као што је то био случај до тада. Међутим чини се да овакве наредбе нису баш много долазиле до често прилично страсних

13 Исто, к.773, 33/1.

правцу реке Колубаре и по Качеру. Међутим констатован је слаб рад ових извиђачких чета које су према оцени команде дивизије биле „неодговарајуће по војничкој спреми”. „Уложено је доста труда и воље... Није било неких већих успјеха у хватању и уништавању... употребљавана су многа лукавства, потјере, засједи и остало.” У та лукавства убрајано је пресвлачење у „четничко одјело без петокраке имитирајући дугу косу...” Једини успех ових потера и заседа је било убиство наредника Светомира Маричића на Повлену.¹¹

Команда 4. крајишке дивизије је овако оценила стање у својој територији: „Рад наше територијалне об. (обавештајне) мреже се поправља али још увек има недостатака и потешкоћа... Ради успешнијег гоњења четничке банде неопходно би било да се тај рад још боље повеже. И ако ми одржавамо везу и са Народно одбраном, милицијом, Озном ипак би по нашем мишљењу требало то још чвршће повезати и тај рад боље координирати... Чест је случај да јединице милиције у опште незнају те знаке на терену и долази до сукоба... У селу Крчмару срез Ваљевски има у милицији Мића Симовић, а исти има брата у четницима Радована Рацу Симића. Ухваћени дезертер Бранислав Божић прије одласка у четнике био је војни бегунац са сремског фронта када се пријавио распоређен је у милицију из које је побегао у шуму, а и сада се налазе у милицији неки који су се заједно с њим крили.”¹²

Исказима свих до тада ухваћених четника и дезертера је утврђено да њих издржавају њихове породице. Породице су представљале и јатаке и обавештајце. Хладнији дани који су се очекивали, упућиваће одметнике све више и више на њихове породице и у том правцу је ваљало предузимати мере и сакупљати доказе за јатаке. Тек са у потпуности компромитованом и доказаном мрежом могло је да се предузме онемогућавање на терену. Констатовано је и ојачавање делатности „четничке банде”: „То је настало што им је успјело да се из Босне пребаце неки дијелови, а вјероватно и у вези политичке ситуације, која је настала припремама за изборе.” Циљ је био, између осталог, „да се што више реакционарних елемената убаца у гласачке спискове”. Стање по срезовима било је следећа:

– Посавски срез: има 5 четника под вођством Михајла Павловића и чија се делатност у масама не осећа. Ова група креће се у селима: Пироман, Лончаник, Бровић, Трстеница, Грабовац. „Реакција у полиједње вријеме је активнија. Служи се разним лажима као Тито не мисли добро Србима као Хрватима, да у Босни и Херцеговини на власти има усташе, да хапсе многе Србе.”

– Тамнавски срез: има 20 четника и дезертера који се крећу у две групе и самостално. Прва група Љубомира Бербера креће се у Врховинама, Чучугама, Докмиру, Тврдојевцу а понекад и у суседном срезу. Друга група потпоручника Душана Милићевића кретала се у Памбуко-

11 Исто, к.773, 9/1.

12 Исто, к.773, 33-2/1.

вици, Шарбаиана, Новацима, Такову, Зуквама, Кожуару и Бањанима. По овом извештају: „На овоме срезу масе су наше и реакција има мало успјеха. То се најбоље види на сеоским конференцијама, гдје многи сељаци нападају и одузимају право гласа онима који нису заслужили да имају право гласа. Реакција у вези одузимања старог жита говори: „сада вам одузимају старо а кад приспије ново одузеће и њега.”

– Подгорски срез: у овоме срезу било је 9 четника одраније и група од око 20 равногораца коју је предводио капетан Смиљанић. Овде је 24. августа „на цести која води из села Ребељ за Повлен у селу Вујиновачи” један четник у заседи убио једног милиционера, а 26. је Смиљанићева група избегла испред потере 4. дивизије и Озне а у ноћи 27. на 28. један наоружани комунистички симпатизер је пребијен на Пашиној равни. Појава капетана Смиљанића је погоршала ситуацију у овом срезу. „Реакција се прилично осилила и јавно на зборовима и конференцијама долази до четничких повика”. Ипак, амнестија је овде имала највише успеха и сви дезертери су се пријавили властима.

– Ваљевски срез: у њему има 27 четника и дезертера који се крећу у четири групе а понеки и самостално. Група потпоручника Котарца кретала се по Бранковини, Златарићу и Попучкама. Група Животе Митровића кретала се по Козличићу, Рађевом Селу, Грабовици и Котешици. Трећа група под Живорадом Трипковићем (који се предао Озни) креће се у Бабиној Луци, Попучкама, Горићу, Словцу и Лозници. Четврта група Вукомана Прокића крила се по ребељској општини а пребацивала се и ка Косјерићу. Неколико других официра ЈВУО у ово време крило се по селима самостално. За стање „реакције” у овом срезу није остављено сведочанство.

– Колубарски срез: у тренутку писања овог извештаја овде је било осморица Михаиловићевих бораца, подељених у две групе: једну коју је водио поручник Милић Бошковић и која се кретала у селима Горњи Лајковац, Брежђе, Планиница, Осеченица, Рајковић и ван среза, а другу групу је водио Исаило Пиваљевић и која се кретала на Дивчибарама, Крчмару, Голупцу, Паунама и Шушеоки. Тројка Богољуба Танасијевића била је разбијена, а неки други равногорци су се крили по селима где су им биле куће.¹³

Као што су и документи 4. дивизије сведочили, већина расутих равногораца крила се у околини својих родних села и то добро показују горе наведени подаци.

У ово време упућена је и једна самокритика од стране 4. дивизије својим бригадама: Дешавало се да њихови припадници „хапсе сељаке из било којих разлога. Хапсили су их на темељу чувења од разних људи да су четнички јатаци, народни непријатељи, итд.” Команда дивизије је упозоравала своје потчињене да без убедљивих доказа не хапсе осумњичена лица као што је то био случај до тада. Међутим чини се да овакве наредбе нису баш много долазиле до често прилично страсних

13 Исто, к.773, 33/1.

прогонитеља у 4. дивизији. Шта је било са Озном и КНОЈ-ем, остаје да се претпоставља, јер је њихова документација по овим питањима још непозната истраживачима.¹⁴

И почетак септембра донео је критике из 4. дивизије на рачун својих јединица које су биле у потери за групицама „одметника”. Рад чета се сводио да „бесциљно лутају по шумама”, а не на темељно „чишћење терена од четника” коме је одређен „прворазредни значај”. Поново су понављана наређења за формирање тајних заседа и патрола у јачини око 5 бораца. Њихов задатак је требало да буде претрес шума, усамљених колиба, контрола чобана и других који су се кретали ван друмова. Рад оваквих потерних одељења требало је да буде јаван у селима где има симпатизера нове власти, а тајни у „селима где је реакционаран”. Таква „реакционарна” села, засеоци, фамилије или куће излагане су изненадним опкољавањима, блокадама и детаљном претресу.¹⁵

Међутим и кад нису скривала „одметнике”, „реакционарна села” су представљала проблем за нове власти. То се видело и за рођендан Њ. в. краља Петра II, 6. септембра 1945. године, када су у ноћи и у јутро тога дана многе тачке у ваљевском крају биле обасјане запаљеним ватрама, као што је био обичај и под окупацијом. Тако „рад реакције се је увелико осетио а нарочито када је био краљев рођендан у паљењу сламе, ширењу пропаганде коју врше реакционарни елементи тј. пожуда и жеља за краљем, пјевање четничких пјесама, пријетње нашим сарадницима и људима који су на „власти”, како је остало записано за Качерски срез. Поред оваквог исказивања противљења новим властима, по терену су освањивале исписане пароле „Живео Краљ – доле Тито!” као у Оглађеновцу, или су бацани леци. Штампани леци који су се и за рођендана Њ. в. краља појавили у Стублинама, имали су следећи садржај: „Живела Краљевска влада у Трсту са претседником владе Петром Живковићем. Доле Тито и усташки бандити.”¹⁶

Активност равногорских групица није престајала, напротив – долазак неколико група из Босне које су се појавиле око Николе Калабића, појачала је бројност и активност на терену. Већ постојеће групе, као потпоручника Марка Котарца, виђане су на више места по Ваљевском срезу. Патроле КНОЈ-а су обавестиле да се четири „четника у женским оделима” кретало ка Ваљевској пећини (13. 9). У истом обавештењу види се да је у једној (по свему судећи „реакционарној”) кући у Ваљеву, у улици краљице Марије број 60, нађено 80.000 динара како стоји у загради „четничких”, као и слике Његовог величанства и „неких четничких команданата”.¹⁷ Како су наводиле обавештајне процене тих дана, средином септембра водила се у Ваљевском срезу жива дискусија о изборима. „Мањи број очекује измену стања”, али на срећу „ипак, то је

14 Исто, к.773, 24/1.

15 Исто, к.771А, 36-7/3.

16 Исто, к.773, 2/2, 8/2, 19/2.

17 Исто, к.773, 13/2.

мањи број јер је већини одузето право гласа". Захваљујући овој превентиви, очекивало се да број оних који неће да изађу на гласање буде „мањи број лица”, или око „15-20%”. У истој процени наведено је да „25 % лица” у Колубарском срезу „не воле нашу власт и очекују повратак краља”, а у Тамнавском срезу тај се број пео и до 30 % који „нису за нашу власт” и да је тамо реакција поприлично ојачала. У Подгорском срезу поново су виђане паролe: „Живео Краљ Петар”, „Нећемо комунисту Тита”, „Гласати за Краља, не за Тита – Краљ је наше српско дете”... Када је 6. бригада у већини отишла на Дрину, да смени 2. бригаду КНОЈ-а, средином септембра, у Качерском срезу ојачала је равногорска активност, захваљујући расположењу становништва „које им је прилично наклоњено” и акције напада на Народну милицију, и отежавање рада народне власти је постало интензивније. Присталице и активности ЈНОФ-а су били на мети посебно, а било је и разоружавања неких милицијских станица.¹⁸

Народна милиција је и даље била посебан проблем. Њени припадници радили су уз потпуно одсуство конспирације, а понегде је и одржавана веза, било са дезертерима из ЈА, било са Михаиловићевим групама. Огорчени извештаји Армије наводили су да „у одсуству наших снага јединице Народне Милиције свако вече „воде борбу” са четницима у којој не буде нико нити погинуо нити рањен, а четници им редовно заробљавају борце који одлазе са њима или им пак заробљавају оружје, понекад чак и пушкомитраљезе. Тако је у Калањевцима забележено да вод милиције од 27 људи активно сарађује са групом од 12 наоружаних дезертера, „Кад нема наших снага милиција и дезертери се састају а док се појаве наше снаге дезертери се склоне, а милиционери одричу да их ту уопште има.”¹⁹ Све у свему, од милиције која је иначе била мобилисана од људства са терена на коме је и дејствовала, није било много користи. Домаће становништво, уколико није било посебно идеолошки интоксинирано комунизмом, имало је толерантан однос ка равногорцима, који је појачаван пријатељским, родбинским и комшијским везама, што се све преносило и на милицију, тако да је главни терет прогона „одметника” и даље лежао на високо идеологизираној Озни, Крајишкој 4. дивизији ЈА и 2. бригади КНОЈ-а. Али и овде је различита подређеност давала дисхармонију на терену.

Снаге 11. бригаде и Артиљеријске бригаде 4. дивизије настављале су своје активности на терену дејствујући на „партизански начин”: брзим покретима мањих делова на терену, изолацијама села које „економски помажу банду”, кретањем са скинутим ознакама. Прерушени у цивиле или у четнике силазили су до заселака и од јатака и сумњивих тражили храну и везу. Уз овакве сумњиве куће постављани су скривени мотриоци, а потрага се настављала даље пратећи нове извештаје о појави група војника ђенерала Михаиловића.²⁰

18 Исто, к.773, 23/2 и 33/2.

19 Исто, к.772, 29/3.

20 Исто;

Равногорске групице су се од септембра окупљале у веће групице које су се из својих сигурних склоништа, код проверених јатака добро међусобно повезаних, скупљали на „некомпромитованим” теренима са којих су кретали у акције на чланове ЈНОФ-а и села са слабијом посадом милиције. Посебан импулс равногорству у Ваљевском округу био је долазак самог армијског ђенерала Михаиловића са пратњом у Србију, који је у једном тренутку био на домаку и ваљевског краја.²¹ Други фактор био је потпуковник Калабић који је такође са својом групом крстарио по терену, и својом појавом оживљавао рад на терену где би се појавио. Уз Калабића кретао се и мајор Цига Стојановић, а понекад и поручник Филип Ајдачић, ранији командант Црногорске бригаде у суседном Косјерићком срезу. У каснијем истражном исказу поручника Живорада Мишића, који се у августу пребацио заједно са Калабићем у Србију, а сам са групом стигао у ваљевски крај негде на Преображење, види се да је Калабић имао неколико састанака са Мишићем на којима му је, између осталог, саветовао да од припадника нове армије који беже у шуму, прима само официре а не војнике. Од оваквих бегунаца а и од других веза у јединицама ЈА, требало је извући што више оружја. На једном од тих састанака појавио се и извесни капетан Живко Мојсиловић који је, наводно три месеца, тражио везу са Калабићем, „по наређењу Енглеза”. Преко ове везе Калабић је упутио три писма за Београд: по једно за Британску и Америчку амбасаду, и једно за Милана Грола. Остаје велико питање да ли је ова веза била намештаљка Озне која ће се оваквим триковима касније послужити да ликвидира Михаиловићеву организацију у ваљевском крају, и да ли су ова писма икад стигла до оних на које су била адресирана.²²

Надлежне службе нових власти нису биле сигурне у присуство Калабића на терену. Регистровано је да је сукоб са милицијом и кнојевцима око 20. септембра, негде у Колубарском срезу, водила група од 10-15 „непознатих четника”, која је иза сукоба одјездила на Равну гору. По несигурним обавештењима у овој групи био је Калабић. Неких значајних детаља није могло у том тренутку да се на овом терену извуче, јер је примећено да равногорци овде имају „доста подршке међу масама. Четници су повезани фамилијарно и зато их масе воле.” Четници прилазе народу на „један вјешт начин” па „народ у њима гледа неку резерву која им не смета”. У оцени за друге срезове Ваљевског краја, за овај период, наведено је да по ваљевском срезу народ увелико прича „што ће оволика војска кад нема четника”. Затим да у Подгорском срезу влада мртвило и незаинтересованост за изборе и да је „реакција доста слободнија”, а омладина под утицајем „родитеља застарјелог мишљења”. У Посавском и Тамнавском срезу реакција је постала интензивнија и око себе је окупљала оне без права гласа. Грол

21 Исто, к.772, 29/3. О кретању армијског ђенерала Михаиловића видети документе: к.772, 31/3, к.773А, 7/1 и 2/2.

22 АВИИ, фонд Четничка архива (ЧА), к.261, 7/1.

није познат, али зато Д. Јовановић има више присталица, закључили су обавештајни органи 11. бригаде.²³

Октобра 1945. године навршавала се годишњица од успоставе нове власти на овом терену, а стање се није ништа битније разликовало од протеклих месеци од завршетка рата. Стизали су и даље извештаји о појави група локалних Михаиловићевих четника: Марка Котарца, Вукмана Прокића, Михајла Павловића и других. По први пут регистровани су и браћа Мишићи из Рађева Села (у ноћи 3/4. октобра), а видели смо да су се ови још од краја августа налазили на терену. Неколико дана доцније обавештајни органи ЈА добили су обавештења о појави још једног ратног актера овог краја. Реч је о Будимиру Босиљчићу, Пећанчевом војводи из Бањана, који је виђен у разговору са својом сестром. Претрес који је на сумњивим местима у Бањанима организован, није дао резултата и констатовано је да Босиљчић има добро склониште и да се зато и не појављује у јавности. Оно што је било запрепашћујуће за нове власти, било је откриће да је читав општински одбор у Бањанима био састављен од реакције: именован – председник („четник“), секретар и благајник били су људи са одузетим правом гласа.²⁴

Појава „одметника” била је врло честа и током октобра. Иако су се органи 4. дивизије вајкали да је терен ретко запоседнут њиховим снагама, и даље је регистрована активност у кретању по терену са скинутим ознакама и преобучених у четнике, али било је и обрнутих ситуација када су се Михаиловићеви борци појављивали са петокракама. Не знамо ко је и какве носио ознаке у сукобу у Рађево Село 11. октобра, али знамо да је група Марка Котарца успела да разбије заседу постављену од јединице из 11. бригаде. Друге појаве равногораца регистроване су у Котешици (15. 10), Забрдици где су брисали комунистичке пароле (17. 10), у Паунама (22. 10). Велика присутност равногорских групица изазивала је страх комунистичких повереника („који мрзе четнике”) по селима када би остајали сами. Све дуже зимске ноћи могле су да им донесу нежељене посетиоце. Стога је страх од ликвидације присилио многе од њих да буду пасивни у односу на оне које су симпатисали. Са приличним запрепашћењем обавештајци Крајишке дивизије су извештавали да уз овакве примере пасивности има и оних комуниста „који не схваћају и не сматрају четнике нашим непријатељима”. И као пример наведен је један партијски састанак, где је један партијац на причу о потреби прогона и ликвидације „реакције”, јавно рекао „па како ћу ја одати свога комшију?”²⁵ Нова власт није имала обзира према оваквим малограђанштинама и питање је са каквом „критиком” је завршио овај колебљиви партијац. Нетрпељивост према новој власти је у неким селима имала алармантан обим као у Зарожју (тада) подгорском срезу, на чијем терену нема ниједног „поуздана човјека”. Стање је

23 АВИИ, НОБ, к.773А, 2/1.

24 Исто, к.773А, 39/1.

25 Исто, к.773А, 29/1.

посебно погоршано откако је извршена објава избора. Поред гласног коментарисања, примећено је да сељаци по Ваљевском срезу „не дају жито за откуп” и да су „четници и реакција заједно против НОФ-а”. Својеврсну предизборну атмосферу дочаравали су и извештаји патрола ЈА (3. батаљона 11. бригаде) које су маскиране у четнике ухватиле везу са равногорским присталицама. У некој октобарској ноћи једна таква патрола зауставила је једног сељака и представили су му се као четници. Овај их је одвео у село (?) где су их сељаци нахранили и обећали да ће да их и даље хране као и да ће да гласају за Краља „коме су се заклели а не за Тита који је био у затвору”.²⁶

Мотивације за помоћ равногорским групама су биле различите. Јатачка мрежа била је састављена од разних људи који су били и различито мотивисани. Без сумње, знатан број није имао симпатије према новој власти, која је за многе представљала уљеза на овом истакнутом делу Српства и Монархије. Неки су били озлојеђени губитком својих најближих и то их је чврсто определило против Титове власти. Драган Кесеровић (из Пиромана) у Посавском срезу био је јатак јер су „његови отац и стриц као четници стрељани од стране наше војске по самом доласку”. Неке три „женске” из истог среза, познате властима као јатаци, виђене су по селу како „прете народу са четницима”.²⁷ Свакако, било је и оних који су помагали изненадне посетиоце вођени логиком преживљавања и страха од могуће освете ако не би били од помоћи изненадним гостима. „Због ваки гостију можеш да се сетиш кад си мајку за сису ујео... идите од мене с милим Богом. И једни и други.” – како би протумачио један типичан сељак из тог времена.²⁸

Према литерарним верзијама које су доцније публиковали бивши припадници Озне и Удбе, под псеудонимима и правим именима, игра Титове службе безбедности о инфилтрацији међу ваљевску равногорску организацију почела је некако у ово време. Захваљујући једној изгубљеној поруци коју је поручник Милић Бошковић, командант Ваљевског округа упутио у београдску равногорску организацију, и коју је наводно на тротоару у Савамали, нашао један милиционер, ушло се у траг Равногорској организацији. Оперативци Озне успели су да се на основу ове поруке убаце у београдску организацију а онда, користећи се њеним везама дођу и у додир са равногорцима у Колубари. Мајор Озне Милован Пејановић, скривен под именом Љубо Поповић и са титулом адвоката са специјалним задатком из армије Краљевине Југославије у иностранству, дошао је (незнано кад) у везу са групом поручника Милића Бошковића, која се налазила у рејону села Ба.²⁹ Право је чудо како се поручник Бошковић, који је успешно крио своје активности и до кога чак и раније познати саборци нису могли тако лако да дођу

26 Исто, к.772,40/3.

27 Исто, к.773А, 13/1.

28 Данко Поповић, Књига о Милутину, Београд 1985, стр. 120.

29 Љ. Поповић, н.д. стр. 59-87.

(Живорад Мишић; 24. октобра 1945. године: „Изгледа да су те опасно јурили чим је овако тешко са тобом везу ухватити”), састао са једним потпуно непознатим човеком.³⁰

На дан 1. новембра 1945. године заменик команданта Србије и командант Краљеве гарде потпуковник Никола Калбић именовано је за команданта Ваљевског корпуса поручника Живорада Мишића на једном од њихових састанака. Како показује факсимил овог документа, са којим се слаже Мишићев исказ, потпуковник Калабић је именовано команданте бригада и срезова на територији Ваљевског округа. Неки пут чинио је то и не знајући да је већ раније успостављена организацијска структура. Тако је, на пример, именовано команданта Ваљевског округа, мада се још од септембра 1944. на овој дужности налазио поручник Милић Бошковић, који је и сам крстарио тереном. Калабић је у наредби наредио да се организација „корпуса” врши према Упуту бр.5(!) и да се у раду ослања на планински венац јужно од Ваљева. „Свима грађанима национално свесним упућујем позив да поручника МИШИЋА у његовом раду на организацији јединица ВАЉЕВСКОГ КОРПУСА свесрдно помогну на чему ће им бити захвална Отаџбина”.

„Сваки прекршај наређења сматраће се као акт саботирања борбе за национално ослобођење...” написао је Калабић.³¹ Тако је у финале постојања на овом терену организација ЈВУО и Равногорског покрета ушла прописно формацијски организована. И док се обавештајна мрежа Титове службе безбедности полако плела преко ваљевског краја, приближавало се време избора.

Избори за уставотворну скупштину, који су били заказани за 11. новембар 1945, били су од примарне важности за нову власт коју су успоставили комунисти. Овим изборима требало је да се обезбеди легитимитет за нову власт. И комунисти су одлучили да тај легитимитет обезбеде и да изборе добију по сваку цену.³² Видели смо у извештајима 4. дивизије да је знатном броју „реакције” одузето право гласања, „у име народа” са великим „Н”. И поред ове мере процене за ваљевски крај и његове срезове говориле су о 25 до 30% ненаклоњеног становништва за нову власт. Због тога је организовано специјално мотрење на све реакционарне елементе. Укључени су и скојевци у агитациони рад, а за изборе планирани су и неки специјални методи сазнавања у коју би се кутију убацивала куглица. У гласање су били укључени и припадници 4. дивизије и друге јединице ЈА и КНОЈ-а. По наредби, која је стигла 6. новембра из Генералштаба ЈА, на гласање се кретало без оружја и то прво једна половина сваке јединице. Друга половина јединице, ма где се затекла – било у касарни или на терену,

30 Љ. Поповић, н.д. факсимил писма на стр. 119.

31 Љ. Поповић, н.д. факсимил документа на стр. 188.

32 Више о предизборној кампањи и самим изборима у тексту: др Момчила Павловића, Први послератни избори у Ваљевском крају, зборник Ваљево 1941-1945, Ваљево 1996. стр. 264-272.

остајала је у пуној приправности док се први део не би повратио са гласања. Тада би на биралишта долазила и друга половина из јединица.³³ Следећег дана Команда 4. крајишке дивизије у Ваљеву добила је наређење Генералштаба и надређене 1. армије да закључно са крајем 1945. на територији 1. армије „не сме да буде ниједног четника”. По овом наређењу свака десетина, вод, чета и батаљон били су у обавези да 1. јануара 1946. известе своје претпостављене команде да на њиховим теренима нема више четника.³⁴ Неколико дана касније, баш на изборе, команда 4. дивизије је послала наређење својим потчињеним саставима информацију о потреби ликвидације „четничких банди” које на терену дивизије „ометају нормалан живот и рад”. Стога је сугерисано да „Наши штабови морају развити код свих наших бораца и руководилаца, нарочито код десетара и водника и командира истинску мржњу према непријатељу као здраву, активну и корисну иницијативу у раду”. (Подвукао аутор).³⁵

Али и друга страна видела је изборе као одличан моменат за акцију и постизање циљева у борби против комунистичке власти. Главни циљ (и једина могућност) било је свакојачко ометање избора. Ка изборним местима усмерене су све активности. Они равногорци који су били на терену, кренули су у растурање летака које су сами израђивали на понеком шапирографу или који су били исписивани руком и умножавани на индигу. Уз то, каналима из Београда достављено је нешто летака опозиционих партија, а један део је израђен у самој Озни за Србију, која је на тај начин вршила инфилтрацију у равногорске редове. Ту и тамо исписиване су паролe, а из других крајева кренули су ваљевски равногорци да се на дан избора нађу и ометају гласачка места. Тако је на сам дан избора у Оглађеновац стигао Владета Новаковић са својом групом и придружио се контингенту равногорских група на терену Ваљевског округа. У Ручићима у Качеру, 6. новембра разоружани су и поскидани неки милиционари а затим отерани. Следећег дана неке јединице 4. дивизије отпочеле су са распоређивањем у близини и око бирачких места. Деветог новембра у Оглађеновцу нађена су два плаката у којима се сељаштво позивало да не гласа. Сутрадан у Новацима нађени су плакати у којима је упозорено женско становништво да не излази на гласање, јер ће онима које буду забележене да су гласале, бити за казну одсечене косе. Предизборна ноћ 10. на 11. новембар била је трагична за двојицу одборника који су били ликвидирани у Близонама од групе потпоручника Котарца. Једна тројка напала је исте ноћи председника бирачког одбора у Седларима, али се тај активиста извукао. Извештаји повереника су говорили да се потпуковник Калабић налазио са групом од 50 четника на Пашиној равни, па када је чуо да су бирачка места обезбеђена и осигурана од војске, отишао је ка Ужицу. И

33 АВИИ, НОБ, к.771А, 8/4.

34 Исто, к. 771А, 11/4.

35 Исто, к771А, 12/4.

у ноћи иза избора (11. на 12. новембар) регистрована је паљба на бирачко место у самом Ваљеву, код Пиваре, а на сам дан избора негде у Качеру разоружана је једна патрола из 6. бригаде.

Сведок учешћа војске у гласању у Ваљеву и околини је војник Угљеша Крстић из 1. противавионске бригаде која је, такође у то време, базирала у Ваљеву, али није потпадала под команду 4. дивизије, већ је директно била потчињена 1. армији. Ево Крстићевог сећања „Ујутру 11. новембра, док смо доручковали, забрундали су камиони и формирали колону. Командован је покрет, без оружја, потрпали смо се и кренули, али се већ од капије раштркала по путевима и путевцима Ваљевске Подгорине. Тада су нам објаснили војни задатак на који смо кренули: по једна батерија, око педесетак људи, одлази свака на по једно гласачко место и тамо гласа. Све је сређено, немамо тамо ништа ни са ким да разговарамо, убацимо куглицу и натраг у касарну.”³⁷ Икао што је било очекивано, Народни фронт је победио, Краљевина је тако и дефинитивно потучена и они који су очекивали повратак предратног система, сада су морали да се суоче са „народном војском”.

Интерпретација слабог одзива у деловима ваљевског краја доцније је била објашњавана „терором калабићеваца”. Како је писао касније један од актера ликвидације организације ЈВУО у ваљевском крају и хватања самог армијског ђенерала Михаиловића, а тадашњи мајор Озне за Србију Слободан Крстић Уча: „Остаци калбићеваца” сачекивали су из заседе сељаке, пљачкали, убијали председнике и чланове месних одбора у селима, претили смрћу свакоме ономе који изађе на новембарске изборе. Колико су поједина села била заплашена терором (! -Б.Д.) команданта краљевске Горске гарде, могло се видети и по томе што је Осечина дала на изборима свега 35 одсто бирача. Остали нису смели ни да се појаве на бирачким местима.”³⁸ Наведене активности самог Кала бића демантују овај стереотипни покушај тумачења неизласка многих на новембарско гласање. И сами извештаји КНОЈ-а потврђују да је у Подгорском срезу било изузетно нерасположење према новој власти. „Нарочиту подршку четничке банде имају у срезу подгорском а што се најбоље може видети по самом гласању где није изашло ни 30 % на гласање. А то је све због тога што на овоме срезу постоји велики број реакционара као и велики број четничких симпатизера и јатака, који су били агилни у предизборној кампањи који су имали утицаја на масе. На овоме срезу нарочито је показао агилност поп из Осечине који је на дан избора ујутру одржао службу у цркви и где је рекао народу да он иде за народом и куда већина ту ће и он. Тако да по завршеној служби народ је изашао из цркве и отишао својим кућама, а и сам поп није изашао на гласање већ је отишао кући.”

36 Исто, к.773А, 18-4/2, 7/3, 21/2 и к. 772, к. 31/4.

37 Угљеша Крстић, Најлепши позив на свету, Београд 1995, стр. 106.

38 Слободан Крстић Уча, Како сам хватао Дражу Михаиловића, Београд 1988, стр.73.

39 АВИИ, НОБ, к.773А, 2-1/3.

Сачувани и доступни извештаји 4. дивизије ЈА и 2. бригаде КНОЈ-а говоре да се активност равногорских групица иза избора некако утишала, и да ће тек крајем новембра опет да оживи. Чини се да је отпочело ослушкивање резултата избора. За ово време, судећи по сећањима неколико припадника Озне, трајала је потпуно тајна инфилтрација њихових оперативаца међу равногорску организацију на терену. Ознин оперативац мајор Пејановић „Љубо Поповић” успео је иза 20. новембра да продре и до самог потпуковника Калабића, и да посеје идеју о склањању са терена, на „сигурно место” док се зима 1945/46. не прегура, а онда са отпочињањем „Трећег светског рата” између Запада и Совјета, поново у шуму.⁴⁰

На другим подручјима које је показивала 4. дивизија, било је сукоба, ликвидација и заробљавања појединих Михаиловићевих бораца и током средине новембра 1945. На територији ваљевског краја владало је затишје све до последњих дана новембра када су равногорске групице отпочеле са акцијама. Група „Боце” Танасијевића припуцала је 25. новембра на једног симпатизера нове власти у Дегурићу. У ноћи 27/28. новембра у Брежђу група поручника Милића Бошковића напала је бомбама и пуцњавом и уз помоћ неких сељака кућу Милована Р. којом приликом су му погинуле жена и ћерка, а он и син били рањени. Два дана касније у Брезовици ликвидирана су два комунистичка одборника. Обавештајни извори регистровани су да је група Николе Калабића и његових сарадника сачињавала стуб и главну снагу равногорске организације у целој северозападној Србији.⁴¹

Процене обавештајних органа ове крајишке дивизије које су дате на крају новембра 1945. говоре следеће: „Тактика четника остала је иста тј. не примање борбе, бегање испред војске, скривање у бункерима итд. У случају већих потера или бегања ради спасавања голих живота и заваривајући на тај начин зраг. Пре су они чинили покрете по оближњим селима у срезу и суседном срезу, дочим сада прелазе понекад и више срезова. Тако да су на тај начин приморани да савлађују природне препреке, река и планине да би дошли у нови крај, где би могли да проведу опет само неколико дана. Оваква стална бегања као и сасвим слаба одећа и обућа пољуљала је и до сада слаб морал четничких банди.

Четничка обавештајна служба зависи о политичким приликама на дотичном терену. Где је народ још увек расположен према њима и где их помаже, тамо имају и обавештајну мрежу, наиме своје јатаке који их обавештавају о доласку војске. Ови обавештајци сељаци, жене и деца који, захваљујући раштрканости кућа и погодног терена, обавештавају суседна села о доласку наше војске и на тај начин би четници равнали своја кретања избегавајући додир са нашим јединицама. Ово се нарочито осећа у местима где је било много људи у четничким редовима

40 Исто, к.773А, 2-1/3 и 18-2/2.

41 Исто, к.773А, 2-1/3.

или у бившим четничким упориштима. Са наглим поправљањем политичких прилика губе они сваку симпатију у народу, тим и обавештајну мрежу и потпору ма које врсте у народу. Врло су чести случајеви да народ који је пре помагао четнике, обавештава наше јединице о појави четника.

За везе четника са иностранством нисмо могли сазнати, нити је они имају. Према исказу заробљених, директне везе радио-телеграфским путем са иностраном реакцијом немају, нити располажу средствима везе.

Веза банде са реакцијом у селу и граду одржава се преко јатака, преко којих се по негде пребацују и летци из села у град и обратно, као и преко којих добивају податке о кретању наше војске. Помоћ из града не добивају. Њихов главни материјално-економски ослонац су села и то она у којима имају рођаке или ређе јатаке – симпатизере.

Ојачана пропаганда и нешто јача војничка активност четника пред изборе, парирана је јаким притиском наших јединица, које су успеле баш у то време да им нанесу силне губитке. Победа Народног Фронта на изборима, демократско њихово спровођење и без инцидента, одлично држање војске на терену, допринело је да се политичке прилике поправе и да се народ у многоме отргне утицају лажне четничке пропаганде о чијој се активности, а која је постојала пре два месеца, не може више ни говорити.

Четници према становништву имају два става. Према становништву наклоњеном према нама имају претећи став. Према њима наклоњеном становништву имају благ, пријатељски став али опрезан бојећи се потказивања што се често догађа после избора.”⁴²

И као што и сам документ показује, избори су довели да, сада већ и легитимне, нове комунистичке власти показују знаке сигурности, а да за то време на терену морал остатака војске ђенерала Драже Михаиловића почиње да се колеба. Надлазећа зима додатно је забрињавала преостале равногорце и чини се да је акција републичке Озне наишла у ово доба на погодно тло за разарање „последњих упоришта реакције”. Мајор Озне Милован Пејановић је успео, судећи по доцнијим литерарним сећањима, да наговори Николу Калабића да дође у београдски Равногорски штаб на презимљавање. Штавише, Озна је успела да превари Калабића који је насео на причу да је оперативац Лазар Закић западни дипломата, и да је под његовим окриљем пут до Београда сигуран. Без сумње, Калабић је ухваћен, али се учесници његовог хватања у Београду не слажу око тога да ли је Калабић био сам или су са њим били његови верни пратиоци. „Черчил” из Стапара и Миливоје Тешић из Белошевца. Хватање је извршено око 29. новембра 1945. године.⁴³

42 Исто, к.773А, 5/1.

43 Љ. Поповић, н.д. стр. 210-229. С. Крстић – Уча, н.д. стр. 55-73.

На терену Ваљева остали су вође група забринути за судбину самог Калабића, али и своју, јер су јединице 4. дивизије на терену покренуле своје снаге у офанзиву истребљења „одметника”. Почетак 1946. је био близу и ваљало је рапортирати да на терену нема више ниједног четника. Факсимил поруке поручника Бошковића упућене преко везе у Калабићево београдско „склониште”, 4. децембра 1945. године говори о драматичном стању на терену: „Једва чекам да добијем одговор од вас да видим само јесте ли живи и како сте прошли у путу? Молим Вас да ми одговорите одмах јер се сви сикирају само шта је са Вама?... Овамо су страшне потере за Вама а Ви знате како је па да Вам ништа и не причам. Ви ми све наредите и гледајте да што пре решите питање у погледу обезбеђења самих војника. Овамо нема никаквих новости једино што је велико хапшење у селима а Ви знате ко има много војске на терену има да се не може све завирити. За све ћемо лако само јављајте шта је са Вама да није какве подвале било.” Истим датумом датирано је писмо упућено „побратиму” мајору Пејановићу које одише сличним тоном: „... је ли ствар у реду да се Чичи што није десило молим те (јави – Б. Д.) јер смо овамо као без памети.” Бошковић је драматичније описивао стање на терену него у писму Калабићу, чак је и слутио невоље: „...овамо је велики притисак јер се на овом терену налази 4 дивизија која је отпочела рад то јест потеру детаљну за нама, ја са групом се добро држим али ипак очекујем да ћу једног дана подлећи њиховом безчовечанском поступком...” Бошковић се са групом услед потере склонио на простор села Врховине „у близини главне комуникације код Уба”.⁴⁴

Ван ове акције 4. дивизија је од првих дана кренула у прогон група по ваљевском крају. Уз детаљан претрес, тајне заседе, имитирање дезертерства и провокације јатака сада су се снаге ове дивизије и отворено укључиле у широкоразмерне акције у ликвидацији равногорских група. Јединице КНОЈ-а и Народне милиције такође су биле у потпуности ангажоване и овај жесток притисак је убрзо почео да доноси и прве конкретне „плодове”: извиђачке чете 4. дивизије и 11. бригаде као и вод Артиљеријске бригаде, затим остале јединице укључујући и подофицирски курс, дивизије, снаге КНОЈ-а, Народне милиције и Озне за Ваљево, постигле су тих дана следеће резултате: 3. децембра у Бањанима убијен је један четник, 7. децембра у Грабовици три, а 8. у Ситарници један, а у Грабовцу један је ухваћен, 10. или 11. децембра у Суводању је заробљено шест равногораца са Владимиром Ракићем на челу; у исто време у Стубленици убијени су поручник Михаило Павловић и један његов пратилац, а још 2-3 је том приликом заробљено, 11. на Ставама у бункеру је заробљен један равногорац.⁴⁵

У овој офанзиви је тако ликвидиран значајан број равногорских „одметника”, али се усред јесењег прилива равногораца који су се у групицама или појединачно пребацивали из Босне, број није значајније мењао од оног који је био забележен крајем лета. Тако је на

44 Љ. Поповић, н.д.стр. 193.

45 АВИИ, НОБ, к.773А, 11-/3, 11-2/3.

територији целе 4. дивизије иа дан 15. децембра 1945. било преко 160 равногораца (међу именима налазимо и капетана Рељу Додера који се такође неко време кретао по овом терену). Од ове цифре половина је била на терену ваљевског краја. Покретљивост неких група које су крстариле теренима, често мењајући срез, не дозвољава да се ова бројка са прецизношћу утврди.

Гоњење „одметника” пропраћено је низом неправилности које је вероватно проузроковала мржња према Равногорцима – како видимо на којој се радило прилично у часовима касарнског живота, тако да је Команда 4. дивизије морала да изда следећу наредбу целокупном саставу (17. 12. 1945): „И поред свих датих и потпуно јасних наређења о поступку са четницима, јатацима и сумњивим лицима чине се и даље велике грешке: сељаци се батинају, јатаци убијају, четници предају војном суду. Понеке јединице врше пљачку сељака где врше претрес”. Последња реченица сведочи о нечем што је читав партизански одијум брижљиво неговао: о партизанском уздржавању од пљачкања које се после наводно пренело и на Југословенску армију и читава фама о њиховом бескомпромисном уздржавању од посезања за туђим, оваквим документом може да се постави под знак питања. То је и команда уочила као велике грешке, па је предпочила да овакво понашање може да донесе штетне последице. Стога је наређен следећи поступак: за четнике важило је „убијати где се ухвате”, јатаке је ваљало предавати војном суду 4. дивизије, а (сумњиве) сељаке је требало саслушавати. Најстроже је забрањено батинање које је било примењивано у претресима терена. Имамо само један документ, разумљиво, о оваквим случајевима. Реч је о сукобу који се одиграо у Причевићу крајем новембра. У борби са Михаиловићевим људима у том селу кнојевци су имали двојицу рањених војника. После сукоба припадници Народне одбране извели су домаћина код кога су били равногорци и једног војника на одсуству који је био у кући (који је знао где су четници и који им је „додавао бомбе и муницију”) и за одмазду их стрелили.

Тренд хватања равногораца настављен је и око 20. децембра: 18. децембра убијен је један четник у Грабовици, 19. су после краћег сукоба у Ваљеву ухваћени поручник Живорад Мишић, командант Ваљевског корпуса и његов пратилац Тимотијевић „Јапан”. У овом сукобу Тимотијевић је рањен. Ова двојица су ухваћена „посредством једног омладинца – гимназијалца” на штали Мишићеве тетке Јелене Ђорић. Мишићев исказ дат у ваљевској Озни открива читав низ јатака, дневне активности, сусрете које је имао и уопште све делиће његовог кретања од доласка из Босне лета 1945. године.

Најтежи удар ваљевској организацији дошао је од републичке Озне, такође децембра 1945. Командант Горске краљеве гарде Никола Калабић

46 Исто, к.773А, 13/1, 11-4/3, к.771А 16/4-3.

47 Исто, к.771А, 15/4 и к.772, 31/4.

48 Љ. Поповић, фуснота на страни 75, АВИИ, НОБ, к.773А, 11-11/3, АВИИ, ЧА, к. 261, 7/1.

је у међувремену, прве недеље децембра, пристао на сарадњу са органима Озне, који су му у назнаци обећали живот ако се буде укључио у акцију разбијања равногорске организације на терену. Први на удару су били ваљевски равногорци од којих је Калабић и допремљен у београдски затвор. По Пејановићевим реченицама, Калабић је прво своје писмо упутио из Озниног затвора поручнику Милићу Бошковићу, 6. децембра, у коме га је обавестио да је стигао сигурно у Београд, да је ухватио везу са странцима, и да се до даљег не предузимају никакве акције на терену.

На бази овакве преписке група ваљевских старешина ЈВУО, која је била са Калабићем у вези, одлучила је такође да користећи Ознину везу дође у Београд и тамо, или чак у иностранству, презими надолазећу зиму. Према писању Милована Пејановића хватање шеснаесторке равногораца одиграло се у рејону Врховина 12. децембра, а по сећању и писању Слободана Крстића-Уче 26. децембра 1945. године. Обојица бивших удбаша имају низ проблематичних момената у свом сећању што нам отежава тачно утврђивање датума хватања ваљевских припадника ЈВУО. Самосталност дејства Озне за Србију и недоступност њених докумената још више појачава ову мистерију. Штавише, документи 4. дивизије ЈА воде све ухваћене на својим списковима до краја децембра до када су распложива документа у архивама. Двојица сведока слажу се у томе да је било два камиона који су довели ваљевске Равногорце до Београда, који су са собом носили и два пушкомитраље-за. Састав групе такође је проблематичан, али засигурно у овој групи су били поручник Милић Бошковић, потпоручник Марко Котарац (са својим људима?), затим поручник – бивши Пећанчев војвода Будимир Босиљчић, који је био изашао из тоталне илегале за ову прилику, Стојан Благојевић и други.

Њиховим хватањем и доцнијом ликвидацијом у београдским казаматама нанет је одсудан ударац ваљевској Равногорској организацији. На терену је остало још припадника ЈВУО. Међутим без најзначајнијих команданата и са тегобном зимом 1945/46. њихова активност се свела на акције ограниченог ефекта, у складу да бројношћу и могућностима.

Ипак, важно је напоменути да наређење Генералштаба ЈА да све четничке групе буду елиминисане до 1. јануара, није извршено. На терену ваљевског краја остало је око 50 равногораца. Наиме, извештај 2. бригаде КНОЈ-а од 20 децембра наводи да је бројно стање четника у пет ваљевских срезова износило 68 подељених у 15 група и нумерисаних бројевима 331-344 ради лакшег праћења. Ако се од овог броја одузме група похватаних од републичке Озне онда добијамо цифру од око 50 бораца расутих свуда по округу.

49 Љ. Поповић, н.д. стр. 233.

50 Љ. Поповић, н.д. стр. 242-244, С. Крстић – Уча, н.д. стр. 75-79.

51 АВИИ, НОБ, к.773А, 13/1.

Међутим иако је на терену остао завидан број равногораца, њихова активност је ослабила до минимума услед јако тешке зиме и јачег притиска нових власти. „За банду су настали тешки дани и приморани су да се привлаче кућама и по дану, што до сада нијесу радили ради велике зиме... На морал четника утиче јака зима, тј. тешки услови под којима морају да живе, појачана активност наших јединица и порази које је реакција претрпјела до данас. Прогласом Југославије републиком у широким народним масама које су биле опијене четничком пропагандом разбила је све поруке и пријетње реакције о краљу и краљевини и данас у таквим масама осјећа се много већа сигурност и повјерење у нашу власт... До прогласа републике већи део заведених сељака, нарочито у крајевима где је банда вршила свакидањи утицај сумњало се у постанак наше власти, и међу таквима причало се да ће се власт промјенити. Ове вјести које су се шириле то је материјал реакције из градова, које се преносе и највише шире после пијачних дана у вароши, када сељаци обично долазе у варош ради набавке ствари. Том приликом они се састају са непријатељима народног фронта и од њих добијају разне поруке и директиве за ометање правилног рада народних власти и рада на обнови. Стање у масама из дана у дан се поправља у корист народног фронта а нарочито у крајевима где се чисте банде или где је потпуно уништена.” – каже се у прегледу „четничких банди” за децембар 1945. године, урађеном од 4. крајишке дивизије.⁵²

Нешто мање оптимистичкији био је извештај КНОЈ-а који је поименце наводио неухваћене групе на територији Ваљевског округа и њихове јатаке. Читави низови ваљевских села пописани су као упоришта јатака и ослонци за кретање и скривање равногорских група и групица. Најкраће речено, јатаци овим групицама биле су „њине фамилије”, „остали који су погубили некога у непријатељским редовима и Фамилије Кулака који се боје даји незакачи аграрна реформа”, њихове Швалерке којесу биле за време рата”, итд.⁵³

И расположење народа на територији ваљевских срезова било је углавном „добро”, али у свих пет срезова је означено „изузев једнога дела реакције” које опет „има приличан број”. То је, како су писали органи КНОЈ-а, могло видети и из самог броја постојећих група и још увек широке мреже јатака. На пример, у Тамнавском срезу „реакција” су били „већином средњи кулачићи који се боје даји не закачи Аграрна реформа, па из тога разлога неволу данашњу управу и често пута може се чути да они протестују и да су незадовољни”. У Посавском срезу је иза ликвидације поручника Павловића настало затишје и овде се „реакција непојављује ни даје жива”. Подгорски срез је предњачио у свом „реакционарству” и ту је стање описано да „незадовољава јели има један велики број реакције”. Још горе у Ваљевском срезу примећено је да „Народне власти... на доста места има који сарађују са четницима, а

52 Исто, к.773А, 11/3 и 16/3.

53 Исто, к.773А, 13/1.

имају и доста добри али тоје једаи мањи број”. Као јатаци наведени су председници ЈНОФ-а или сеоски одборници у Бабиној Луци, Попучкама и другде. Један извештај Артиљеријске бригаде 4. дивизије из децембра навео је села: Козличих, Котешица, Забрдица, Златарић и Рађево Село као „главна четничка упоришта у овом срезу”.⁵⁴

Недостатак расположиве архивске грађе не дозвољава нам да даље пратимо ликвидацију последњих равногорских групица по Ваљевском округу. Чини се да су од 1946. па у следеће две године, главни терет борбе са „одметницима” изнели КНОЈ, ваљевска Озна/Удба и милиција. Неке од група нису могле никако да се ухвате или ликвидирају. Такав је случај са браћом Новаковић: Владаном и Драганом из Градца који су се по објављеној амнестији и обећању да неће бити затворени, спустили из својих шумских склоништа 8. марта 1948. године!⁵⁵

Резиме

Текст даје исцрпан преглед процеса уништавања остатака Југословенске војске у Отаџбини генерала Михаиловића у послератном периоду на подручју ваљевског краја. После потпуног слома снага ЈВУО у источној Босни маја 1945, остаци снага Михаиловићеве ЈВУО („одметници” како су називани од нове власти) вратили су се у своје матичне области, где су започели са различитим анти-комунистичким активностима. Главни прогонитељ ових снага на територији ваљевског краја била је 4. крајишка дивизија. Током периода јун-децембар 1945. године, подручје Ваљева и околине било је епицентар огорчених борби између „одметника” и „ослободилаца”, која је до краја године резултирала потпуним искорењивањем атомизираних снага генерала Михаиловића. Текст фокусира и догађаје у време избора новембра 1945. као и успешну идентификацију органа безбедности у редове организације ЈВУО.

Resime

The article provides detailed overview of the General Mihailović's "Jugoslovenska Vojska u Otadžbini" (Yugoslav Army in Fatherland) destroying in immediate post-war period, in the area of the Valjevo that lays in North-western Serbia. After the total defeat of the JVUO in eastern Bosnia, in May 1945, remainings of the Mihailović's forces ("outlaws", as the communist propaganda used to call taem) returned to their native regions, and started different anti-communist activities. The 4th krajiška division was the

54 Исто, к.773А, 13/1 и 59/1.

55 Исказ Владете Новаковића, аутору 2.4. 1996, с. Градац – Ваљево.

backbone of the row government ubase over the General Mihailović's atomised groups. During the period between the June and December 1945, area of Valjevo was the place of mutnal fighting between the "outlaws" and "liberators", which resulted at the very end of the year almost total expulsion of the Mihailović's men. The text focused the period of the first post-war ellections and its reflections to this situation in Valjevo area, as well as the succesful infiltration of the Yugoslav State decurity into the JVUO organisation.